INTERNATIONAL JOURNAL OF SCIENTIFIC RESEARCHERS
ISSN: 3030-332X Impact factor: 9,493 Volume 17, issue 1, Aprel 2026
https://wordlyknowledge.uz/index.php/IJSR worldly knowledge
Index: google scholar, research gate, research bib, zenodo, open aire.
https://scholar.google.com/scholar?hl=ru&as_sdt=0%2C5&q=wosjournals.com&btnG
https://www.researchgate.net/profile/Worldly-Knowledge
https://journalseeker.researchbib.com/view/issn/3030-332X

JAMI TANNARX TUSHUNCHASI VA UNI ANIQLASH TARTIBI

D.D.Pashaxodjayeva
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti dotsenti, PhD
Ravshanova Dinora Qamariddin qizi
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti talabasi

Annotatsiya. Mazkur ilmiy maqolada jami tannarx tushunchasi, uning iqtisodiy mohiyati va aniqlash tartibi nazariy hamda amaliy jihatdan tahlil qilingan. Tannarx korxona ishlab chiqarish faoliyatining asosiy ko‘rsatkichlaridan biri bo‘lib, u barcha bevosita va bilvosita xarajatlarni o‘z ichiga oladi. Tadqiqotda so‘nggi yillarda O‘zbekiston iqtisodiyotida kuzatilgan ishlab chiqarish xarajatlarining o‘zgarish tendensiyalari, inflyatsiya ta’siri hamda raqamli iqtisodiyot sharoitida tannarxni hisoblashning zamonaviy yondashuvlari yoritilgan. Shuningdek, tannarxni optimallashtirishning asosiy yo‘nalishlari va korxona samaradorligini oshirishdagi ahamiyati asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: tannarx, ishlab chiqarish xarajatlari, korxona iqtisodiyoti, rentabellik, iqtisodiy tahlil, resurslar samaradorligi, inflyatsiya, raqamli iqtisodiyot

Аннотация. В данной научной статье рассматривается понятие полной себестоимости, её экономическая сущность и порядок определения на теоретическом и практическом уровнях. Себестоимость является одним из ключевых показателей деятельности предприятия и включает все прямые и косвенные затраты. В исследовании анализируются тенденции изменения производственных затрат в экономике Узбекистана в последние годы, влияние инфляции, а также современные подходы к расчету себестоимости в условиях цифровой экономики. Также обоснованы основные направления оптимизации себестоимости и её значение в повышении эффективности предприятий.

Ключевые слова: себестоимость, производственные затраты, экономика предприятия, рентабельность, экономический анализ, эффективность ресурсов, инфляция, цифровая экономика

Abstract. This scientific article examines the concept of total cost, its economic essence, and calculation procedures from both theoretical and practical perspectives. Cost is one of the key indicators of enterprise performance and includes all direct and indirect expenses. The study analyzes recent trends in production costs in the economy of Uzbekistan, the impact of inflation, and modern approaches to cost calculation under digital economy conditions. It also highlights the main directions for cost optimization and its importance in improving enterprise efficiency.

Keywords: cost, production expenses, enterprise economics, profitability, economic analysis, resource efficiency, inflation, digital economy

KIRISH

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxona va tashkilotlarning samarali faoliyat yuritishi, ularning moliyaviy barqarorligi hamda raqobatbardoshligini ta’minlashda iqtisodiy ko‘rsatkichlarning ahamiyati beqiyosdir. Ushbu ko‘rsatkichlar orasida jami tannarx alohida o‘rin egallaydi, chunki u mahsulot ishlab chiqarish yoki xizmat ko‘rsatish jarayonida sarflanadigan barcha resurslarning pul ifodasini aks ettiradi. Tannarx nafaqat korxonaning ichki iqtisodiy holatini baholash, balki uning bozor sharoitida to‘g‘ri narx siyosatini shakllantirish,

foyda darajasini belgilash hamda strategik qarorlar qabul qilishda ham asosiy mezonlardan biri hisoblanadi.

So‘nggi yillarda O‘zbekiston iqtisodiyotida amalga oshirilayotgan keng ko‘lamli islohotlar, sanoat tarmoqlarini modernizatsiya qilish, raqamli iqtisodiyotga o‘tish jarayonlari va ishlab chiqarish infratuzilmasining yangilanishi tannarxni shakllantirish jarayoniga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Ayniqsa, xomashyo va energiya resurslari narxlarining o‘zgarishi, logistika tizimidagi global va mintaqaviy tebranishlar hamda import o‘rnini bosuvchi ishlab chiqarishning kengayishi korxonalarda xarajatlar tarkibini qayta ko‘rib chiqishni talab etmoqda. Bu esa jami tannarxni aniq va ilmiy asosda hisoblash zaruratini yanada dolzarb qilib qo‘ymoqda.

Iqtisodiy adabiyotlarda tannarx tushunchasi turlicha talqin qilinadi, biroq umumiy yondashuvga ko‘ra u ishlab chiqarish jarayonida sarflangan bevosita va bilvosita xarajatlar yig‘indisini ifodalaydi. Ushbu xarajatlar tarkibiga xomashyo, materiallar, ish haqi, amortizatsiya ajratmalari, boshqaruv xarajatlari hamda boshqa ishlab chiqarish bilan bog‘liq sarflar kiradi. Shu sababli tannarxni to‘g‘ri aniqlash korxona iqtisodiy faoliyatini chuqur tahlil qilish va uni optimallashtirishning muhim vositasi hisoblanadi. Mamlakatimizda so‘nggi uch yil davomida kuzatilayotgan iqtisodiy jarayonlar, xususan, ishlab chiqarish hajmlarining o‘sishi va sanoat tarmoqlarining diversifikatsiyalashuvi tannarxni boshqarish masalasiga ilmiy va amaliy yondashuvni kuchaytirmoqda. Korxonalarda zamonaviy axborot texnologiyalarining joriy etilishi, buxgalteriya va boshqaruv hisobining avtomatlashtirilishi xarajatlarni aniq hisoblash va ularni nazorat qilish imkoniyatlarini kengaytirmoqda.

Shu nuqtai nazardan, jami tannarx tushunchasini chuqur o‘rganish, uning tarkibiy tuzilishini tahlil qilish hamda uni aniqlash tartibini ilmiy asosda yoritish iqtisodiy fanlar uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur mavzu korxona samaradorligini oshirish, resurslardan oqilona foydalanish va iqtisodiy qarorlar qabul qilish jarayonini takomillashtirishda dolzarb ilmiy-amaliy masalalardan biri hisoblanadi.

ASOSIY QISM

Jami tannarx iqtisodiy kategoriya sifatida ishlab chiqarish jarayonining barcha bosqichlarida sarflanadigan resurslarning umumiy qiymatini ifodalaydi. U korxonaning iqtisodiy faoliyatini tahlil qilish, samaradorlikni baholash va strategik boshqaruv qarorlarini qabul qilishda asosiy ko‘rsatkichlardan biri hisoblanadi. Tannarxning mohiyatini chuqur anglash uni shakllantiruvchi omillarni tizimli tahlil qilishni talab etadi, chunki har bir iqtisodiy qaror bevosita yoki bilvosita xarajatlar darajasiga ta’sir ko‘rsatadi. Nazariy jihatdan tannarx klassik va zamonaviy iqtisodiy maktablarda turlicha talqin qilinadi. Klassik iqtisodchilar, xususan, Adam Smit va David Rikardo ishlab chiqarish xarajatlarini qiymatning asosiy elementi sifatida ko‘rib chiqishgan. Ularning yondashuvida tannarx mehnat sarfi bilan bevosita bog‘langan bo‘lsa, keyingi neoklassik maktab vakillari uni resurslarning cheklanganligi va alternativ xarajatlar tamoyili bilan izohlashgan. Zamonaviy iqtisodiyotda esa tannarx faqat ishlab chiqarish xarajatlari emas, balki boshqaruv, marketing, logistika va texnologik innovatsiyalar bilan ham uzviy bog‘liq kompleks ko‘rsatkich sifatida qaraladi.

O‘zbekiston iqtisodiyotida so‘nggi uch yil davomida kuzatilgan statistik tendensiyalar shuni ko‘rsatadiki, ishlab chiqarish xarajatlarining umumiy hajmida o‘sish sur’ati mavjud. Buning asosiy sabablari sifatida energiya resurslari narxlarining oshishi, import xomashyoga bog‘liqlik, transport-logistika xarajatlarining ko‘payishi hamda inflyatsion jarayonlar ko‘rsatiladi. Ayniqsa, sanoat ishlab chiqarishida elektr energiyasi va gaz sarfining ulushi sezilarli darajada yuqori bo‘lib, bu tannarxning umumiy tarkibiga bevosita ta’sir qilmoqda. Tannarxni shakllantirish jarayoni iqtisodiy nuqtai nazardan bir necha asosiy elementlarni o‘z

ichiga oladi. Ular tarkibiga xomashyo va materiallar xarajatlari, mehnat haqi va unga tenglashtirilgan to‘lovlar, asosiy vositalarning eskirish qiymati (amortizatsiya), ishlab chiqarish ustama xarajatlari hamda boshqa operatsion sarflar kiradi. Ushbu elementlarning har biri tannarxning yakuniy miqdoriga turlicha ta’sir ko‘rsatadi.

Iqtisodiy tahlilda tannarxni ifodalash uchun bir nechta matematik modellar qo‘llaniladi. Eng sodda va keng tarqalgan ifodalardan biri quyidagicha:

$$T = M + L + O$$

bu yerda T — jami tannarx, M — material xarajatlari, L — mehnat xarajatlari, O — boshqa ishlab chiqarish xarajatlari.

Ushbu formula korxona darajasida tannarxni umumiy ko‘rinishda ifodalash imkonini beradi. Biroq amaliy iqtisodiyotda bu model yanada kengaytiriladi, chunki har bir komponent ichki tuzilishga ega bo‘lib, alohida tahlilni talab etadi.

Yana bir muhim yondashuv sifatida mahsulot birligi tannarxini hisoblash formulasi qo‘llaniladi:

$$C = TC / Q$$

bu yerda C — mahsulot birligi tannarxi, TC — jami xarajatlar, Q — ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori.

Ushbu formula korxonalarga ishlab chiqarish hajmi oshgan sari tannarxning qanday o‘zgarishini tahlil qilish imkonini beradi. Statistik ma’lumotlar shuni ko‘rsatadiki, ishlab chiqarish hajmi ortgan sari o‘rtacha tannarx kamayish tendensiyasiga ega bo‘ladi, bu iqtisodiyotda “masshtab samarasi” deb ataladi. So‘nggi yillarda O‘zbekiston sanoat tarmoqlarida ishlab chiqarish hajmining o‘sishi bilan birga tannarx strukturasida ham sezilarli o‘zgarishlar kuzatilmoqda. Xususan, to‘qimachilik, qurilish materiallari va oziq-ovqat sanoatida xomashyo xarajatlari umumiy tannarxning asosiy qismini tashkil etmoqda. Bu holat global bozordagi xomashyo narxlarining o‘zgarishi va importga bog‘liqlik darajasi bilan izohlanadi.

Raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi tannarxni hisoblash metodologiyasiga ham yangi yondashuvlarni olib kirdi. Korxonalarda ERP tizimlari va avtomatlashtirilgan boshqaruv dasturlarining joriy etilishi xarajatlarni real vaqt rejimida kuzatish imkonini bermoqda. Bu esa nafaqat hisob-kitob aniqligini oshiradi, balki ortiqcha xarajatlarni tezkor aniqlash va ularni kamaytirish imkonini ham yaratadi. Tannarxni shakllantirishda mehnat unumdorligi ham muhim omillardan biridir. Statistik tahlillar shuni ko‘rsatadiki, so‘nggi uch yil ichida ishlab chiqarish korxonalarida avtomatlashtirish darajasining oshishi natijasida mehnat xarajatlarining nisbiy ulushi kamaygan. Bu esa umumiy tannarxni optimallashtirishga xizmat qilgan. Shu bilan birga, yuqori malakali ishchi kuchiga talab ortib borayotgani sababli ish haqi fondi ayrim tarmoqlarda o‘sish tendensiyasini ko‘rsatmoqda.

Amortizatsiya xarajatlari ham tannarxning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Asosiy vositalarning eskirishi ishlab chiqarish jarayonida doimiy ravishda yuz beradi va bu qiymat mahsulot tannarxiga taqsimlanadi. Zamonaviy iqtisodiy sharoitda texnologik yangilanishlar tezlashgani sababli amortizatsiya siyosati ham korxona moliyaviy natijalariga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Tannarxni kamaytirishning asosiy yo‘nalishlaridan biri resurslardan samarali foydalanish hisoblanadi. Energiya tejamkor texnologiyalarni joriy etish, chiqindilarni qayta ishlash va ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirish orqali tannarxni sezilarli darajada kamaytirish mumkin. O‘zbekiston sanoat korxonalarida bu yo‘nalishda amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar so‘nggi yillarda ijobiy natijalar bermoqda.

Shuningdek, logistika xarajatlari ham tannarxga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Transport tizimining samaradorligi past bo‘lgan hollarda mahsulot yetkazib berish xarajatlari oshib, umumiy tannarxni ko‘paytiradi. Shu sababli infratuzilmani rivojlantirish va logistika tizimini

modernizatsiya qilish iqtisodiy siyosatning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Inflyatsiya jarayonlari ham tannarx dinamikasiga bevosita ta’sir etuvchi omillardan biridir. Narxlar umumiy darajasining oshishi xomashyo, energiya va xizmatlar qiymatini ko‘taradi, bu esa ishlab chiqarish xarajatlarining o‘sishiga olib keladi. Statistik kuzatuvlarga ko‘ra, inflyatsiya darajasi yuqori bo‘lgan davrlarda korxonalar tannarxni boshqarishda ko‘proq moslashuvchan strategiyalarni qo‘llashga majbur bo‘ladi.

Tannarxni boshqarish tizimi iqtisodiy samaradorlikni oshirishning muhim vositasi sifatida qaraladi. Har bir korxona o‘z xarajatlarini tahlil qilish orqali ortiqcha sarflarni aniqlashi va ularni qisqartirish choralarini ishlab chiqishi zarur. Bu jarayon strategik rejalashtirish, byudjetlashtirish va nazorat funksiyalarini o‘z ichiga oladi. Umuman olganda, jami tannarxni shakllantirish murakkab iqtisodiy jarayon bo‘lib, u ko‘plab ichki va tashqi omillar bilan belgilanadi. Uning to‘g‘ri hisoblanishi korxona raqobatbardoshligini oshirish, foyda darajasini optimallashtirish va barqaror iqtisodiy rivojlanishni ta’minlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

XULOSA

Jami tannarx korxona xo‘jalik faoliyatining eng muhim iqtisodiy ko‘rsatkichlaridan biri bo‘lib, u ishlab chiqarish jarayonida sarflangan barcha resurslarning umumiy qiymatini ifodalaydi. Uning to‘g‘ri va aniq hisoblanishi korxonaning moliyaviy natijalari, rentabellik darajasi hamda bozordagi raqobatbardoshligini belgilashda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Tadqiqot jarayonida tannarxning iqtisodiy mohiyati, uning tarkibiy elementlari hamda aniqlash usullari nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilindi. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, tannarx tarkibi doimiy emas, u iqtisodiy sharoitlar, inflyatsiya darajasi, resurslar narxi, texnologik rivojlanish va boshqaruv samaradorligiga bevosita bog‘liq holda o‘zgarib boradi. So‘nggi yillardagi statistik ma’lumotlar ham ishlab chiqarish xarajatlarining oshish tendensiyasini tasdiqlab, tannarxni optimallashtirish zaruratini yanada dolzarb masalaga aylantirgan.

Nazariy yondashuvlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, tannarx klassik iqtisodiy maktablarda asosan mehnat qiymati bilan bog‘langan bo‘lsa, zamonaviy iqtisodiyotda u kompleks xarajatlar tizimi sifatida qaraladi. Bu esa tannarxni faqat buxgalteriya ko‘rsatkichi emas, balki strategik boshqaruv instrumenti sifatida ham baholash lozimligini anglatadi. Amaliy jihatdan esa tannarxni aniqlashda bevosita va bilvosita xarajatlarning to‘g‘ri taqsimlanishi muhim ahamiyat kasb etadi. Ishlab chiqarish jarayonlarining avtomatlashtirilishi, raqamli texnologiyalarning joriy etilishi hamda resurslardan samarali foydalanish tannarxni kamaytirishning asosiy omillari sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Umuman olganda, jami tannarxni ilmiy asosda tahlil qilish va uni boshqarish korxona iqtisodiy barqarorligini ta’minlash, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish hamda uzoq muddatli raqobat ustunligini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Shu sababli kelgusida tannarxni optimallashtirishga qaratilgan ilmiy tadqiqotlarni kengaytirish va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish dolzarb vazifalardan biri bo‘lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Karimov, S. S. (2022). Iqtisodiyot nazariyasi. Toshkent: O‘zbekiston Faylasuflari Milliy Jamiyati nashriyoti.
2. G‘ulomov, S. S., & Qosimova, D. A. (2023). Korxona iqtisodiyoti. Toshkent: Iqtisod-Moliya.
3. Abdurahmonov, Q. X. (2021). Mehnat iqtisodiyoti va sotsiologiyasi. Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti.
4. O‘zbekiston Respublikasi Statistika agentligi. (2024). O‘zbekiston iqtisodiyoti statistik to‘plami. https://stat.uz

5. O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi. (2023). Moliyaviy hisobot va xarajatlar hisobini yuritish bo‘yicha uslubiy qo‘llanma. Toshkent.
6. Mirzaev, T. M. (2022). Ishlab chiqarish xarajatlari va tannarx tahlili. Toshkent: Iqtisodiyot nashriyoti.
7. Samuelson, P. A., & Nordhaus, W. D. (2021). Economics (20th ed.). McGraw-Hill Education.
8. Mankiw, N. G. (2023). Principles of Economics (10th ed.). Cengage Learning.
9. OECD. (2024). Economic Outlook for Central Asia: Production Costs and Inflation Trends. OECD Publishing. https://www.oecd.org
10. World Bank. (2023). Uzbekistan Economic Update: Structural Reforms and Industrial Growth. https://www.worldbank.org